

ПАРАЎНАЛЬНАЕ МОВАЗНАЎСТВА І НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТЫКА МОВЫ (на матэрыяле парэміялагічных адзінак)

Пошукі нацыянальнай спецыфікі моў сталі ў апошні час адной з дамінантаў лінгвістыкі, у якой паступова акрэсліўся спецыяльны накірунак, прысвечаны вызначэнню і апісанню т.зв. «моўнай карціны свету». Аднак, як гэта часта бывае з новым навуковым адгалінаваннем, імкненне як найхутчэй дасягнуць прывабных сваёй арыгінальнасцю вынікаў, дзякуючы новаму спосабу тлумачэння моўных фактаў, абумоўлівае іх аднабаковую і таму памылковую інтэрпрэтацыю. Памылкі будуць непазбежныя, калі ігнаруюцца «старыя», але неабходныя для паспяховага развіцця «новага» накірунку вынікі папярэдніх даследаванняў, асобныя метады і нават цэлыя адгалінаванні мовазнаўства. Роля «Папялушкі» пры вызначэнні і апісанні нацыянальна-культурнай семантыкі мовы звычайна дастаецца параўнальнаму мовазнаўству [4].

Адной з праблем лінгвакраіназнаўства (як уласна філалагічнай і як лінгвадыдактычнай дысцыпліны) у рэчышчы сказанага можна акрэсліць праблему вызначэння тых адзінак, у якіх адлюстравана нацыянальная карціна свету. Нягледзячы на ўсю відавочнасць адказу на гэтае пытанне (маўляў, цалкам зразумела, што гэта ў першую чаргу тыя адзінкі, якія ствараюць нацыянальна-культурны кампанент дадзенай мовы), яно складае адну з асноўных праблем лінгвакраіназнаўства, таму што аб'ектыўна не існуе універсальных крытэрыяў вызначэння як самага аб'екту лінгвакраіназнаўства (для кожнай асобнай мовы ён павінен вызначацца адмыслова ў дачыненні да нейкай іншай мовы, што набывае асобную значнасць, калі абедззве мовы з'яўляюцца роднаснымі), так і яго аб'ёму.

Гэтая праблема паўстала перад аўтарам гэтых радкоў, калі яму давялося вызначаць **стаў** лінгвакраізназнаўчага слоўніка беларускай мовы, прысвечанага апісанню нацыянальна-культурнай семантыкі афарыстычных адзінак – прыказак і крылатых выразаў [1]. У **стаўніку** быў прапанаваны дыферэнцыяваны падыход да вызначэння лінгвакраізназнаўчай **штоўнасці** парэміі і адпаведна іх нацыянальна-культурнай унікальнасці. Гэта дазволіла **пкам** унікаць з'яўлення ў слоўніку не ўласна беларускіх прыказак без абавязковай **ўнасці** ў апошніх нацыянальна-культурнай семантыкі ў тым ці іншым яе працяўленні.

Да нацыянальна-культурнага кампанента беларускай мовы, акрамя ўласна беларускіх, таксама могуць належаць і такія моўныя афарызмы, якія з'яўляюцца зараз агульназвальнымі ў беларускай, польскай, рускай, украінскай і іншых мовах, а ў некаторых падках трапілі ў беларускую мову шляхам запазычання. Лінгвакраізназнаўчая каштоўнасць такіх адзінак дэтэрмінавана найперш тым фактам, што яны набылі ў сучаснай **ларускай** літаратурнай мове статус яе нацыянальна-культурнага кампанента паводле **айго** значэння і / або лексічна-граматычнага складу. Параўн.: бел. *На языку мядок, а на рцы лядок* і польск. *Na języku miod, a pod językiem lód*, рус. *На языке мёд, а под языком лёд*, укр. *На язycji мід, а під язьком лід*, чэш. *V ustech med, a w srdci jed*. Або: бел. *Не лезь пекла раней за бацьку* (альбо *Паперад (раней) бацькі ў пекла не сунься*) і рус. *Прежде пца (прежде батьки) в петлю не суйся (не лезь)* і да т.п.

Параўнальны аналіз дазваляе вызначыць не толькі тыпы міжмоўных эквівалентаў, **е** і нацыянальна-культурную спецыфіку адпаведнікаў у кожнай з моў. Так, нацыянальна-культурная каштоўнасці беларускіх парэмій, агульных з польскімі прыказкамі, можа быць **яўлена** толькі праз іх параўнальны аналіз.

1. Розныя прататыпы на падставе неаднолькавых сітуацый, праз асэнсаванне якіх **дзецца** вобразны змест парэміі (фармальна ў розных мовах адрозніваюцца структурна-мапазіцыйныя часткі прыказак). Напр.: бел. *Вольнаму – воля <, а шалёнаму – поле>* [1, 52] параўн. з польск. *Wolnemu wola, zbawionemu raj* [5], якая хутчэй за ўсё была запазычана з рус. *Вольному воля <спасённому рай>* (хоць існавала таксама *Wolnemu wolna jego жэ*). З'яўленне другой часткі ў беларускай парэміі мае глыбокія міфалагічныя карані і **умачыцца** тым, што ва ўсходнеславянскім фальклоры выхад «у поле» сімвалізуе выхад свет смерці. Чалавек з неўнармаванай псіхай таксама лічыўся прыналежным свету **ерці**. Актualізацыя менавіта гэтых вобразаў у беларускім варыянце перафразавання **льнага** для ўсходнеславянскіх і польскай моў выразу *Вольнаму – воля* і складае **цыянальна-культурную адметнасць** гэтай беларускай прыказкі.

2. Розныя прататыпы на падставе неаднолькавых прадметных рэалій, якія **рдаюцца** ў тэкстах парэміі (фармальна ў розных мовах адрозніваюцца толькі асобныя **лемеы** ў складзе прыказак). Напр.: бел. *Або (альбо) граі, або (альбо) грошы (скрыпкы) даў* [1, 29] параўн. з польск. *Albo dobrze graj, albo ci skrzypcze potamię* [5; 10, 1, 728]; *Albo ж, albo pieniądze oddaj* [10, 1, 728]; *Graj albo pieniądze daj (płać)* [5, Доп. 2]; *Albo graj, albo pieniądze daj* [7]; *Albo grejcie, albo pinióndze wróćcie* [11]. У беларускай парэміі лексема **шы** і *скрыпка* маюць аднолькавую семантычную значнасць, а ў польскай мове **раважаюць** варыянты з лексемай *pieniądz*, пры тым, што варыянт з лексемай *skrzypcze*

мае зусім іншы прататып (...*ci skrzypce połamie*). Таму ў беларускай мове нацыянальна-культурную значнасць набывае варыянт з прататыпам «скрыпка», існаванне якога вымагае разгляду прыказкі як рэпрэзентацыі яшчэ аднаго фрагменту ўласна беларускай моўнай карціны свету («Скрыпка») і яго лінгвакраіназнаўчага тлумачэння.

3. Аднолькавыя прататыпы на падставе аднолькавых сітуацый і прадметных рэалій (фармальна ў розных мовах адрозніваюцца толькі асобныя лексемы ў складзе прыказака, што ніяк не уплывае на змест парэміі), пры тым, што ў сінхраніі міжмоўныя адпаведнікі не з'яўляюцца варыянтамі адной і той жа прыказкі. Напр.: бел. *Відаць пана па халявах* [1, с. 51] параўн. з польск. (1) *Znać pana po cholewach* [8, BN I, с. 88]; *Znaj pana po cholewie* – [5; 10, 2, 807; ets.]; *Widać, że pan! Po cholewach znać!* [10, 2, 807]; (2) *Poznać pana po cholewach, a człowieka po stroju i po jego kroju* [10, 2, с. 807]; (3) *Poznać pana po cholewach, a po piórach ptaka* або *Znać pana po cholewach jak ptaka po pierzach* [5]. У беларускай парэміі замест польск. *znać* ужываецца дзеяслоў *widać* (яшчэ і *widno* ў слоўніку: [3, с. 134], пры тым, што толькі ў адным з варыянтаў польскай прыказкі ёсць *widać* (але і ў гэтым выпадку побач з *znać*). Гэта дазваляе меркаваць, што беларускі адпаведнік заўжды ўжываўся асобна ад польскай прыказкі, ніколі не быў яе варыянтам, хоць сваё паходжанне гэтая агульная для беларускай і польскай моў прыказка вядзе яшчэ з тых часоў, калі Беларусь (як этнічная тэрыторыя) уваходзіла ў склад Рэчы Паспалітай (XVI – XVIII стст.). Варта асобна спыніцца на этымалогіі гэтай прыказкі. У сучаснай беларускай фразеалогіі прынята (чамусьці наўслед за ўкраінскім фалькларыстам XIX ст. М.Номісам) звязваць яе ўнутраную форму з тым, што «даўней польскія паны абувалі каляровыя саф'янавыя боты, якія пасля даношвалі слугі, прышыўшы да каляровых халяў чорныя галоўкі і гэтым вылучаючыся сярод іншых» [3, с. 134]. Аднак такое меркаванне не адпавядае ні гістарычным рэаліям таго часу, ні існуючай сувязі паміж значэннем прыказкі і яе ўнутранай формай [2]. Даўней (прынамсі да апошняга падзелу Рэчы Паспалітай у 1795 г.) на Беларусі боты насілі трох колераў: жоўтыя, чырвоныя і чорныя. Каляровыя халявы рабіліся з дарагіх матэрыялаў і спецыяльных гатункаў скуры, якая называлася кардыбанам, альбо саф'янам. Шляхціцы і магнаты (буйныя феодалы) насілі боты з рознакаляровымі халявамі, а мяшчанам, паводле закону *leges sumptuariae*, прадпісвалася мець абутак толькі са звычайнай чорнай або шэрай скуры. Такое сацыяльнае размежаванне грамадства, дарэчы, вельмі яркава адлюстравана ў старой польскай парэміі *Czerwone i żółte cholewy do stołu, a czarne za drzw* (чырвоныя і жоўтыя халявы да стала, а чорныя за дзверы), якую выдатны польскі парэміёлаг С.Адальберг у выданні «*Księga przysłów polskich*» (1889 – 1894) тлумачыць наступным чынам: «Паны, багатыя, усюды на першым месцы, а беднымі пагарджаюць» [9, 2, с. 246]. Апошняя не меней яркава адлюстравана ў адным з польскіх анекдотаў XVII ст., у якім распавядаецца пра тое, як у Львове рамеснікі хадзілі ў саф'янавых ботах, што было забаронена, і іх жаўнеры не чапалі, але раз убачыўшы нейкага шляхціца, які хадзіў у чорных ботах, збілі яго, каб не ганьбіў свайго стану шляхецкага [6, фас. № 323]. Менавіта з правам (і абавязкам) шляхты насіць боты з каляровымі халявамі і звязана паходжанне беларускай прыказкі *Відаць пана па халявах* (і яе польскамоўнага аналага *Znać pana po cholewach*), пра што, дарэчы, ёсць прамыя сведчанні ў старажытных пісьмовых крыніцах эпохі Рэчы Паспалітай. У прыватнасці, у адным апісанні звычайу часоў панавання караля Аўгуста III (1733–1763), згадваецца пра тое, што ў дробных шляхціцаў, якія павінны былі ў

прапаведнасці са сваім сацыяльным статусам насіць каляровыя боты, не заўжды хапала
прашай на новыя боты, і таму часта «дробная шляхта адрознівалася ад яшчэ бяднейшых
за іх ботамі, у якіх былі чорныя галоўкі, а жоўтыя ці чырвоныя халявы былі ношаныя. З
прагі – якая звычайна характаразуе людскую натуру – паказацца чымсьці большым, чым
бсць на самой справе, кожны такі шляхціц, каб захаваць пра сябе такое ўяўленне, нібыта
парад гэтым меў новыя жоўтыя альбо чырвоныя боты, а потым, знасіўшы іх, у мэтах
маноміі загадаў падшыць чорнымі галоўкамі, хоць на самой справе ўжо менавіта такімі ён
набыў боты ў шаўца як таннейшыя ад цалкам каляровых новых, нягледзячы на тое, што
падшытыя чорнымі галоўкамі каляровыя боты былі даражэйшыя ад цалкам чорных.
Адсюль і пайшло здэклівае выслоўе *Znać pana po chołewach*» [9, 2, с. 246].

Такім чынам, менавіта параўнальны аналіз мусіць быць тым эмпірычным падмуркам,
што дазваляе вызначаць уласнае і агульнае як ва ўнутранай пабудове моўных сістэм, так і
адносінах да іх нацыянальна-культурнай спецыфікі, у тым ліку і ў лінгвакраіназнаўчым
аспекце.

Літаратура

1. Іванова, С.Ф. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў: лінгвакраіназнаўчы
спаможнік / С.Ф.Іванова, Я.Я.Іваноў. – Мінск, 1997.
2. Іваноў, Я.Я. Семантыка беларускіх афарызмаў / Я.Я.Іваноў // Весці ГДУ. – 2000. – № 2 (25). –
с. 125–133.
3. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў: у 2 ч. / І.Я.Лепешаў. – Мінск, 1981–1993.
4. Мокиенко, В.М. Русская картина мира и сопоставительный анализ фразеологии и паремии-
логии / В.М.Мокиенко // Русский язык, литература и культура на рубеже веков: IX Международный
конгресс МАПРЯЛ (Братислава, 16–21 августа 1999 г.): Тезисы докладов и сообщений: в 2 т. / отв.
ред. О.Ковачичова. – Братислава, 1999. – Т. 1. – С. 120–121.
5. Adalberg, S. Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich / zebrał i opracował
S. Adalberg. – Warszawa, 1889 – 1894.
6. Dawna facecja polska / wyd. J. Krzyżanowski i K. Żukowska-Billip. – Warszawa, 1960.
7. Jarzyna, S. Księga przysłów i cytatów / S. Jarzyna. – Cieszyn, 1930.
8. Kitowicz, J. Opis obyczajów za panowania Augusta III / J. Kitowicz. – Wrocław, 1951.
9. Krzyżanowski, J. Mądrzej głowie dość dwie słowie: pięć centurj przysłów polskich i diabelski tuzin: t.
I – 3 / J. Krzyżanowski. – Warszawa, 1975.
10. Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich: t. I – IV / red. J. Krzyżanowski. –
Warszawa, 1968 – 1978.
11. Ondrusz, J. Przysłowia i cieszyńskie. Rękopis z 1956 r. / J. Ondrusz / – Archiwum NKPP.